

Jerzy Czesław SUPREWICZ

Teoria świadomości społecznej Stanisława Ossowskiego

Теория общественного сознания Станислава Оссовского

Stanisław Ossowski's Theory of Social Consciousness

UWAGI WSTĘPNE

Świadomość społeczna, będąc jedną z podstawowych kategorii socjologii współczesnej, jest szczególnie przydatna do wyjaśniania sfery duchowej społeczeństwa, a zwłaszcza jej zależności od bytu społecznego.

Zależność między świadomością a bytem społeczeństwa możemy pojmować co najmniej dwojako: a) genetycznie, co oznacza, że materialne warunki bytowania członków społeczeństwa stanowią zawsze niezbędną przesłankę ich myślenia; ujmując konkretniej to zagadnienie należy stwierdzić, że ludzie, aby zajmować się działalnością duchową, muszą mieć zaspokojone potrzeby egzystencjalne (jedzenie, ubieranie się i mieszkanie), b) metodologicznie, co z kolei wskazuje na fakt zależności poglądów ludzkich od obiektywnych, materialnych warunków, w których ci ludzie żyją. Tak więc, taka jest świadomość, jaki jest materialny byt jednostki, grupy czy całego społeczeństwa.

Rozpatrując zagadnienie świadomości społecznej od strony integracji i funkcjonowania społeczeństwa, należy powiedzieć, że w znacznej mierze dzięki niej istnieją i funkcjonują różne zbiorowości ludzkie. Wskazuje to na fakt, że nie jest ona czymś biernym, ale wpływa na wszystkie procesy zachodzące w społeczeństwie.

Przyjmując, że świadomość społeczna to całokształt poglądów, idei, wyobrażeń, różnych teorii czy systemów wartości funkcjonujących w społeczeństwie¹ — należy powiedzieć, że jest ona pojęciem nader wieloznacz-

¹ J. Baran: *Świadomość społeczna i jej rola w rozwoju społecznym* [w:] *Wybrane problemy socjologii marksistowskiej*, pod red. S. Widerszpila, Warszawa 1974, s. 227.

nym. Z tego głównie powodu mamy do czynienia z różnymi rozbieżnościami w pojmowaniu jej. W związku z powyższym na gruncie różnych koncepcji socjologicznych powstawały różne koncepcje świadomości społecznej.

Przykładowo można wymienić takie koncepcje, jak: indywidualizm metodologiczny, teorię samoidentyfikacji społecznej, funkcjonalizm, teorię świadomości społecznej w kategoriach sprawiedliwości i krzywdy społecznej czy teorię w kategoriach wartości wyznawanych przez członków społeczeństwa.

Indywidualizm metodologiczny przyjmuje, że jednostki są jedynym przedmiotem rozważań nauk społecznych. Stąd też mówi się tu o świadomości jednostkowej, a nie grupy czy społeczeństwa. Gdyby mówiło się na gruncie tej teorii o świadomości społecznej, byłoby to popełnianiem hipostazy.

Z kolei teoria samoidentyfikacji społecznej zakłada, że świadomość społeczna jest niczym innym jak cechą odrębności jakiejś zbiorowości (grupy, klasy społecznej, warstwy) od innej oraz identyfikowaniem się członków z tymi zbiorowościami. Zwolennikami takiego ujmowania świadomości społecznej są: R. Centers², W. Buchanan, H. Cantrill³, R. W. Hodge, D. Treiman⁴, N. Rogoff⁵ i E. A. Nordlinger⁶.

Funkcjonalizm natomiast analizuje teorię świadomości społecznej w kategoriach stratyfikacji, gdzie głównymi przedstawicielami są: T. Parsons⁷, K. Dawis i W. Moore⁸.

Teoria świadomości społecznej w kategoriach sprawiedliwości i krzywdy społecznej twierdzi, że zawiera się w niej ocena równości bądź nierówności społecznej. Szczególnie konsekwentnym reprezentantem tego toku myślenia jest W. G. Runciman⁹.

Wreszcie teorię świadomości społecznej można rozpatrywać w kategoriach wartości wyznawanych przez członków społeczeństwa, przy czym

² R. Centers: *The Psychology of Social Classes*, Princeton 1949.

³ W. Buchanan, H. Cantrill: *How Nations See Each Other*, Urbana (Ill.) 1953.

⁴ R. W. Hodge, D. Treiman: *Class Identification in the United States* [w:] "American Journal of Sociology", 1968, nr 3.

⁵ N. Rogoff: *Social Stratification in France and in the United States* [w:] R. Bendix, S. M. Lipset [eds]: *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification*, Glencoe 1953.

⁶ E. A. Nordlinger: *The Working-Class Tories. Authority, Deterrence and Stable Democracy*, Berkeley 1967.

⁷ T. Parsons: *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification* [w:] Bendix, Lipset: *op. cit.*

⁸ K. Dawis, W. Moore: *Some Principles of Stratification*, "The American Sociological Review", 1945, nr 2.

⁹ W. G. Runciman: *Relative Deprivation and Social Justice*, London 1966.

najczęściej są to wartości związane bądź wypływające z charakteru wykonywanej pracy. Sztandarowym przedstawicielem tej teorii jest M. L. Kohn¹⁰.

Krótki przegląd niektórych teorii świadomości społecznej dowodzi ujmowania jej tylko w pewnych, często bardzo wąskich wycinkach, co najwyżej ma jakieś znaczenie empiryczne. Poza tym dotychczasowe badania nad świadomością społeczną nie objęły jej całościowo i bardzo często sprowadzały się do powierzchownych analiz, na przykład niedostatecznie głęboko wnikały w strukturę wewnętrzną świadomości poszczególnych klas społecznych. Z tych chociażby względów rekonstrukcja teorii świadomości społecznej Stanisława Ossowskiego z pewnością zasługuje na uwagę i dlatego warto przeprowadzić dość wszechstronną jej analizę.

Koncepcja świadomości społecznej S. Ossowskiego — jak się wydaje — wywodzi się z podstawowych założeń socjologii humanistycznej, która zakłada, że elementami społeczeństwa i jego historii są jednostki psychofizyczne (ludzie). Poza tym jest ona w ścisłym związku z marksistowską koncepcją społeczeństwa. Sam Ossowski uważał rozważania Marksa i Engelsa za inspirujące do własnych dociekań naukowych, czemu bardzo często dawał wyraźne dowody.¹¹

„Doktryna Marksa, której poświęcił on trud intelektualny całego życia — pisał Ossowski — stała się podstawą ideologii wielkich grup społecznych: podstawą ideologii zorganizowanego na gruncie międzynarodowym ruchu robotniczego, który stanął do walki z istniejącym ustrojem społecznym [...] Będąc wszakże podstawą ideologii spajającej wielką zbiorowość klasową, doktryna Marksa pełni równocześnie inną funkcję w dziejach nowoczesnej kultury: stanowi doniosły etap w historii nauk społecznych. Przyniosła nowy aspekt rzeczywistości społecznej, płodne odkrycia i hipotezy, nowe metody poszukiwania faktów społecznych i związków przyczynowych między nimi”.¹²

OGÓLNE ZAŁOŻENIA TEORII ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ S. OSSOWSKIEGO

Teorię świadomości społecznej S. Ossowskiego należy traktować jako podstawową część wizji struktury społeczeństwa. Z tego też względu analizy nasze będą uwikłane również w rozważania nad strukturą społeczną.

Pojęcie świadomości społecznej nie jest u Ossowskiego traktowane do-

¹⁰ M. L. Kohn: *Class and Conformity. A Study in Values*, Homewood (Ill.) 1969.

¹¹ S. Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości* [w:] *Dzieła*, t. V, Warszawa 1968, s. 143—160; s. 171—187 — gdzie daje dokładną analizę marksowskiej teorii świadomości społecznej pod kątem jej znaczenia dla współczesnej rzeczywistości społecznej.

¹² S. Ossowski: *Doktryna marksistowska na tle dziejów epoki* [w:] *Dzieła*, t. VI, Warszawa 1970, s. 193—195.

słownie, w izolacji od jednostki ludzkiej, a to dlatego że w oderwaniu od ludzi zjawisko to nie istnieje. Przechodząc do bliższego określenia tego zagadnienia, należy powiedzieć, że świadomość społeczna oznacza „[...] treści myślowe charakterystyczne dla pewnych środowisk [...], idzie tu o pojęcia, obrazy, przekonania i oceny, które są mniej lub więcej wspólne ludziom pewnego środowiska i które w świadomości poszczególnych jednostek umacnia wzajemna sugestia, umacnia przekonanie, że dzielą je również inni członkowie tej samej grupy”.¹³

Określenie to wskazuje, że świadomość społeczna jako taka występuje wówczas, gdy znajdujemy w niej cztery zasadnicze elementy: a) treści myślowe charakterystyczne dla określonych środowisk społecznych (przynajmniej dla większości członków społeczności); b) treści te są wypełnione najczęściej obrazami, pojęciami, przekonaniami i ocenami dotyczącymi określonych społeczności i ich członków; c) to wszystko musi być ugruntowane i funkcjonować w świadomości poszczególnych jednostek będących członkami danego społeczeństwa; d) wreszcie poszczególne elementy świadomości społecznej i świadomość społeczna jako integralna całość musi być jakoś zobiektywizowana, tzn. widoczna na zewnątrz, co najczęściej wyraża się w przeświadczeniu, że wszyscy członkowie w społeczeństwie mniej więcej tak samo myślą, czują i oceniają wszystko to, co wokół nich się dzieje.

Szczególną wagę przywiązuje Ossowski do czwartego elementu świadomości społecznej, tzn. do przekonań o wspólnej akceptacji treści myślowych dotyczących społeczeństwa. Kiedy brakuje tego elementu, wówczas nie można mówić o świadomości społecznej w pełnym tego słowa znaczeniu, a co najwyżej możemy ją sprowadzić do świadomości jednostkowej (jak myślą poszczególni członkowie danej zbiorowości). Tak pojęta świadomość społeczna o tyle jest ważnym zagadnieniem, że pozwala wnikać w strukturę funkcjonalną społeczeństw i ich kulturę:

„Otóż zarówno wtedy — pisze S. Ossowski — gdy pojmujemy rzeczywistość społeczną w sposób zewnętrzny, jak i wtedy, gdy się nam ona objawia w swoim aspekcie psychologicznym, ostatecznym elementem tej rzeczywistości jest człowiek, jeżeli tylko nie bierzemy dosłownie różnych zwrotów przenośnych, w których się mówi o duszy zbiorowej, o świadomości społecznej, o duchu epoki”.¹⁴

Wypowiedź powyższa potwierdzana jest również przez innych zwolenników humanistycznej wizji rzeczywistości społecznej, a między innymi przez E. Mokrzyckiego.

¹³ Ossowski: *Struktura klasowa...*, s. 89.

¹⁴ S. Ossowski: *Z zagadnień psychologii społecznej* [w:] *Dzieła*, t. III, Warszawa 1966, s. 11.

„Kopiec Kościuszki — stwierdza on — to z punktu widzenia nauk przyrodniczych kupa ziemi. Ale jeżeli na tę kupę ziemi spojrzeć ze współczynnikiem humanistycznym, jeżeli wziąć pod uwagę, czym ona jest w ludzkiej świadomości [...] to ten nieciekawy przedmiot stanie się czymś bardzo interesującym: właśnie Kopcem Kościuszki. Dla humanisty owa kupa ziemi pod Krakowem jest tylko fizycznym korelatem elementów ludzkiej świadomości”.¹⁵

W zależności od tego, czy bierzemy pod uwagę świadomość społeczną czy też nie, możemy różnorodnie analizować grupy społeczne. Gdy akcentujemy tylko zewnętrzne cechy grupy (liczebność, jej skład pod względem biologicznym, rozmieszczenie w przestrzeni, jej genezę itd.), to patrzymy na nią jako na zespół pewnych elementów, w którym rozróżnia się pewne jego cechy (np. kształt czy gęstość).

Inny sposób analizy grup społecznych, to przedstawianie ich od strony świadomości członków (bierzemy tu pod uwagę to, co członkowie myślą i czują). Wtedy interesuje nas nie rozmieszczenie, gęstość czy pozycja poszczególnych jednostek, ale ich mniemanie o zbiorowości, której są członkami. W związku z tym istotę każdej zbiorowości dostrzegamy nie w stosunkach przestrzennych, ale w świadomości poszczególnych członków, z których — jak stwierdza Ossowski — „dopiero wyrasta dla nas rzeczywistość społeczna.”¹⁶

Stanisław Ossowski niejednokrotnie podkreślał, że ten drugi sposób patrzenia na rzeczywistość społeczną jest prawidłowy i pełny, szczególnie ze względu na system wartości, normy i cele życia społecznego (humanizacja życia społecznego) rozpatrywane zarówno od strony zbiorowości, jak i jednostek wchodzących w jej skład.

„To jest właśnie nasz normalny sposób pojmowania ludzkich zespołów — pisze Ossowski — gdy w codziennym życiu patrzymy na ludzi jako na istoty, które coś myślą o innych członkach grupy i które do nich coś czują. Czasem tylko, gdy znajdziemy się w zatłoczonym tramwaju, gdy szukamy bardziej odosobnionego miejsca na plaży cieszącej się zbyt-
nim powodzeniem, gdy wyobrażamy sobie dokuczliwą rojność bloków wielkomiejskich albo lokalów biurowych, wówczas zbiorowisko ludzkie przybiera dla nas swoisty aspekt zewnętrzny, jako zespół ruchliwych brył, rozmieszczonych tak lub inaczej w przestrzeni.”¹⁷

W świetle powyższych stwierdzeń zrozumiałe wydają się nam analizy Ossowskiego, które traktuje on jako korelaty zjawisk świadomości. Stąd też „żaden proces społeczny nie da się określić bez odwołania się do zjawisk świadomości.”

¹⁵ E. Mokrzycki: *Założenia socjologii humanistycznej*, Warszawa 1971, s. 29.

¹⁶ Ossowski: *Z zagadnień...*, s. 9.

¹⁷ *Ibid.*, s. 10.

CZYNNIKI POWODUJĄCE POWSTAWANIE ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ

To, co decyduje o powstawaniu świadomości społecznej, to przede wszystkim środowisko społeczne, charakter treści myślowych oraz siła wspólnych przekonań charakterystycznych dla członków danej zbiorowości.

Udział środowiska społecznego w powstawaniu świadomości społecznej sprowadza się do jego wpływu na jednostkę ludzką. „Mówiąc o oddziaływaniu środowiska na jednostkę — pisze S. Ossowski — ma się na myśli wpływ wszelkich bezpośrednich stosunków społecznych; w których ta jednostka bierze udział, oraz wpływ wszelkich przedmiotów, w których widzi ona wyraz czyichś przeżyć, bez względu na to czy wchodziłyby w grę osoby fizyczne czy fikcyjne.”¹⁸

Dowodem tego, że świadomość społeczna powstaje na podłożu konkretnego środowiska społecznego jest fakt, iż odzwierciedla ona zawsze wszystko to, co w tym środowisku się dzieje. Stwierdzenie to jest zgodne z podstawowym założeniem marksistowskiej teorii rozwoju społecznego, które mówi, że byt społeczny określa świadomość. Oznacza to także, że życie duchowe jest odbiciem obiektywnej rzeczywistości.

W tym miejscu należy także pamiętać i o zależności odwrotnej, a mianowicie o wpływie świadomości społecznej na społeczeństwo. Świadomość społeczna sprawuje niejako w stosunku do środowiska funkcję kontrolną, kontrolując wszystko to, co w tym środowisku się dzieje.

To wszystko w ostateczności prowadzi do wytworzenia się więzi społecznej, którą rozumie Ossowski jako system postaw charakterystycznych dla poszczególnych członków danej zbiorowości, w których zawarty jest stosunek do innych członków i do społeczności jako całości.¹⁹ Oznacza to także, iż więź społeczna jest czynnikiem pojawiania się świadomości społecznej w dwojakim sensie: a) jako świadoma aprobata przynależności do grupy i wynikająca z niej tendencja do konformizacji zachowań, wyznawania wspólnych wartości, oraz przekonanie o przedkładaniu interesów grupowych nad interesy osobiste; b) jako więź wytwarzająca solidarność grupową szczególnie potrzebną w sytuacjach rywalizacji czy antagonizmów grupowych.

Drugi czynnik, który przyczynia się — zdaniem Ossowskiego — do powstania świadomości społecznej to charakter treści myślowych składających się na nią. Idzie tu o to, jakiego charakteru są obrazy, pojęcia, oceny i normy składające się na świadomość społeczną. Należy tu zaznaczyć, że wszystko to co wchodzi w skład świadomości spo-

¹⁸ S. Ossowski: *Więź społeczna i dziedzictwo krwi* [w:] *Dziela*, t. III, Warszawa 1966, s. 53.

¹⁹ S. Ossowski: *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1962, s. 40.

lecznej, musi mieć charakter wartości uznawanych przez członków zbiorowości.²⁰ To, co jest uznawane jako wartość, w praktyce najczęściej wyznacza charakter ludzkiego postępowania i wpływa na funkcjonowanie grup społecznych. Szczególnie ważne wartości dla społeczności ludzkich są w jakiś sposób zobiektywizowane (względnie trwałe i niezmienne). Idealem jest, aby wartości mające swoje odzwierciedlenie w świadomości społecznej były zgodne ze wszystkim tym, co jest odczuwane jako wartość przez członków społeczeństwa (posiada obiektywnie dodatnią walencję).

Trzecim czynnikiem decydującym o powstawaniu i funkcjonowaniu świadomości społecznej jest siła przeświadczenia członków danej zbiorowości o wspólnych wartościach i przekonaniach. Inaczej mówiąc, przekonanie, że inni tak samo myślą bądź są zgodni co do wyznawanych wartości, norm i ocen, prowadzi do integracji poszczególnych elementów tej świadomości, a poprzez nią do integracji całego społeczeństwa.

Przekonania i przeświadczenia w praktyce dadzą się sprowadzić do stopnia aprobaty określonej ideologii społecznej, która w wielu przypadkach stanowi uzewnętrznioną formę świadomości społecznej. Nie znaczy to jednak, że między świadomością społeczną a ideologią możemy postawić znak równości, bowiem ideologia nie zawiera w sobie postaw członków społeczeństwa względem systemu wartości.

Wyrazem powyższych stwierdzeń jest następująca wypowiedź Ossowskiego: „Świadomość, że wszyscy prawdziwi członkowie zbiorowości — czy to będzie klasa społeczna, partia polityczna, czy gmina wyznaniowa — wszyscy posiadają te same ideały, że są zgodni w przekonaniach dotyczących najbardziej doniosłych wartości, że te same kategorie czynów są przez wszystkich uznawane za zbrodnie, że to, co stanowi przedmiot czei, jest również wszystkim wspólne, że wspólny jest sposób patrzenia na świat — takie przeświadczenie stanowi niezmiernie ważny czynnik więzi społecznej”.²¹

ROLA ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ W FUNKCJONOWANIU SPOŁECZEŃSTWA

Świadomość społeczna odgrywa bardzo ważną rolę w różnych dziedzinach życia społecznego. Zdaniem S. Ossowskiego, możemy mówić o czterech funkcjach świadomości społecznej²²:

1. Różne aspekty struktury społecznej odzwierciedlone w świadomości wskazują na sytuację istniejącą w społeczeństwie i kształtują występu-

²⁰ Ossowski: *Z zagadnień psychologii społecznej*, s. 71.

²¹ *Ibid.*, s. 142.

²² Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, s. 90.

jące w nim stosunki międzyludzkie. Tak więc, gdy się chce sterować ła-dem społecznym, należy bezwzględnie odwołać się do świadomości społeczeństwa, bowiem ona mówi nam, co należy zmienić i poprawić. Należy tu pamiętać, że funkcja ta jest centralnym założeniem tzw. „socjologii projektującej” S. Ossowskiego, która stanowi specyficzne połączenie policentrycznego charakteru życia społecznego z racjonalnym systemem planowania.

2. Określony sposób ujmowania struktury społecznej (mniej lub więcej powszechny w odpowiednich środowiskach) pozwala zawsze sądzić, co w społeczeństwie jest ważne i doniosłe, a co odgrywa mniej istotną rolę. Tak więc i tu środowiskowe obrazy stosunków międzyludzkich są drogowskazem do istotnych zagadnień i problemów społeczeństwa.

3. Świadomość społeczna pozwala porównywać strukturę społeczną w różnych typach społeczeństw występujących w różnych okresach historycznych. W oparciu o to możemy poszukiwać podstaw życia społecznego, porównywać je i szukać wzajemnych podobieństw. Porównania takie dostarczają nowych treści i bardziej pozwalają wniknąć w istotę rzeczy. To, że istnieją różne obrazy tej samej rzeczywistości społecznej, świadczy o różnych doświadczeniach i obserwacjach dotyczących społeczeństwa, a to z kolei ma bardzo ważne znaczenie w jego funkcjonowaniu.

4. Ten czy ów obraz struktury społecznej lansowany w różnych środowiskach za pomocą świadomości społecznej, w praktyce jest najczęściej podstawą do powstawania ideologii i programów społecznych. Mówiąc inaczej, żywotność ideologii i trafność programów społecznych zależy od tego, w jakim stopniu będą brane pod uwagę treści zawarte w świadomości społecznej.

Uwzględniając znaczenie i specyfikę funkcjonowania świadomości społecznej w życiu społeczeństw, S. Ossowski tworzył różne typy zachowań i ładu społecznego w celu zbudowania projektu lepszego społeczeństwa.

W zależności od typu świadomości powstają trzy typy zachowań zbiorowych²³:

a) typ pierwszy, opierający się na zachowaniach jednostek wyznaczonych wspólną świadomością norm i wzorów postępowania, co jest wcześniej utrwalone w psychice tych ludzi;

b) typ drugi, wynikający ze zbiorowego zachowania, będącego wynikiem wzajemnego oddziaływania różnych ośrodków decyzji;

c) typ trzeci, występujący wtedy, gdy zachowania członków różnych zbiorowości są efektem oddziaływania wspólnego ośrodka decyzji.

Z powyższego wynika, że podstawą każdego z trzech typów zachowań powinien być mechanizm współdziałania wielu elementów. Mechanizm

²³ Ossowski: *O osobliwościach nauk społecznych*, s. 83—84.

ten jest jednocześnie źródłem wszechstronności i bogactwa życia społecznego. W związku z tym łatwo jest zgodzić się z faktem, że właściwy model ładu społecznego powinien opierać się na jak najszerszym systemie porozumień, wynikającym z dobrze rozumianej świadomości społecznej.

ROLA ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ W KONFORMIZACJI ZACHOWAŃ

Konformizacja zachowań wynika z mechanizmów tkwiących w psychice ludzkiej, które zapewniają występowanie pożądanych rodzajów reakcji na stymulatory centralne (ważne dla całej grupy czy społeczeństwa). Jest to zagadnienie o tyle ważne, że pozwala na wykorzystanie cennych właściwości jednostki ludzkiej, decydujących o osiągnięciu ogólnych celów społecznych. Należy jednak pamiętać o tym, że nie idzie tu o konformizację, która zabijałaby wolność i rozwój indywidualny osobowości.

Spółeczeństwo za pomocą świadomości społecznej narzuca swoim członkom normy i reguły postępowania obowiązujące w nim. Wpływ środowiska społecznego na zachowanie się członków społeczeństwa sprowadza się do zgodności naszych pragnień z normami, które w tym środowisku panują i obowiązują. „Pewne zasady moralne i zasady dobrego wychowania, które nam wpoilo otoczenie — stwierdza S. Ossowski — odczuwamy jako głos własnego sumienia i własnego smaku.”²⁴

Wynika to z tego, że w mechanizmie konformizacji zachowań idzie nie o przymus zewnętrzny (odgórne i zdalne sterowanie życiem członków społeczeństwa), ale o przymus wewnętrzny, który nie zagraża poczuciu naszej wolności. Przymus wewnętrzny nazywany często przez Ossowskiego „dyscypliną wewnętrzną” daje gwarancję, że jednostka w trakcie swego postępowania nie wejdzie w konflikt z dobrem innych członków społeczeństwa, a także nie zakłóci porządku społecznego.

Rezultatem przymusu wewnętrznego jest ograniczenie bądź likwidacja przymusu zewnętrznego w różnych postaciach (przemoc fizyczna, terror fizyczny czy przymus ekonomiczny). Możliwe jest to jednak wtedy, gdy członkowie społeczeństwa są świadomi tego co dobre i złe, co korzystne i niekorzystne, co właściwe i niewłaściwe.

„Dyscyplina wewnętrzna, którą posiadamy bądź nie, w głównej mierze zależy od systemu wychowawczego społeczeństwa, o którym pisał F. Znaniecki, że da się on wyprowadzić «z pewnych określonych potrzeb grup społecznych, do których należą wychowywane jednostki. Te potrzeby to zachowanie, to zachowanie odrębności grupy, jej skupienia, jej obyczajów, materialnych warunków jej bytu, jej kultury duchowej, jej instytucji»”.²⁵

²⁴ S. Ossowski: *Ku nowym formom życia społecznego* [w:] *Dzieta*, t. V, Warszawa 1968, s. 339.

²⁵ F. Znaniecki: *Socjologia wychowania*, t. I, Warszawa 1973, s. 379.

Tak rozumiana konformizacja zachowań powinna znaleźć swój wyraz w demokratycznej organizacji życia społecznego, która realizuje najczęściej cztery zasadnicze zadania:

- 1) stwarza takie warunki życia społecznego, aby jak najwięcej członków społeczeństwa było zainteresowanych jego losami;
- 2) usuwa zasadnicze różnice społeczne będące konsekwencją ucisku czy niewłaściwego sprawowania władzy;
- 3) likwiduje systemy opierające się na stabilizacji elit kulturalnych i rządzących;
- 4) zapewnia wszechstronny rozwój kulturalny społeczeństwa i jego członków.²⁶

Ustrój demokratyczny ma dać człowiekowi przeświadczenie o wolności, szczególnie tam, gdzie wchodzi w grę poczucie godności i wszechstronny rozwój człowieka. Przeświadczenie to wytwarza się zawsze w świadomości społecznej i decyduje o jej treści.

ŚWIADOMOŚĆ KLASOWA JAKO SPECYFICZNY TYP ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ

Z dotychczasowych analiz wynika, że S. Ossowski przywiązuje wielką wagę do świadomości społecznej, przypisując jej istotną rolę we wszelkiego rodzaju procesach społecznych, a przede wszystkim w kształtowaniu się różnych form życia społecznego. W podobny sposób patrzy też na zagadnienie klas społecznych i ich genezę.

Świadomość klasowa, według S. Ossowskiego, to świadomość przynależności do klasy, jak również świadomość miejsca danej klasy w strukturze danego społeczeństwa. Wchodzi tu w grę także zagadnienie odrębności klasowej i jej symptomów, klasowe interesy oraz klasowa solidarność.

Na świadomość klasową składają się więc następujące elementy²⁷:

- a) świadomość przynależności członków społeczeństwa do tej czy innej klasy,
- b) świadomość miejsca klasy w hierarchii klas odczuwana przez jej członków,
- c) świadomość odrębności klasowej i jej symptomy,
- d) świadomość solidarności klasowej.

Świadomość przynależności do jakiejś klasy może być pojmowana dwojako:

- a) dystrybutywnie, co oznacza, że ktoś uważa się za członka klasy czy warstwy i z nią się identyfikuje, ponieważ w podobny sposób identyfi-

²⁶ Ossowski: *Ku nowym formom...*, s. 333—334.

²⁷ Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, s. 201.

kują się z nią pozostali jej członkowie; w tym przypadku łączność jednostki z klasą jest następstwem „sądów o łączności tej jednostki z poszczególnymi członkami klasy”;

b) kolektywnie, co wskazuje na fakt, że inni ludzie obchodzą nas dlatego, ponieważ przynależą do tej samej klasy społecznej co my; w tym przypadku cele i postawy kogoś jako członka klasy społecznej są identyfikowane z celami i postawami postulowanymi dla wszystkich członków tej klasy.²⁸

Gdy się określa grupę społeczną (a w tym także i klasę) jako zbiór ludzi złączonych więzią społeczną rozumianą w sensie psychologicznym, to należy mieć na uwadze pewne specyficzne zjawisko, które tam zachodzi, a mianowicie tzw. „niesymetryczność stosunków”.²⁹ Inne zagadnienie związane z przynależnością do klas społecznych, to różnorodność ról społecznych wynikająca z uczestnictwa (jako członka) w różnych grupach społecznych. Takie uczestnictwo w dwu lub więcej klasach społecznych kształtuje bardzo różnorodne typy psychiczne członków tych klas.

Świadomość miejsca określonej klasy w hierarchii klas wynika najczęściej z uprzywilejowania roli danej klasy społecznej w społeczeństwie. Wyłonienie hierarchii klas ze względu na funkcje, jakie pełnią, wskazuje na fakt wzajemnej potrzeby klas dla siebie (zjawisko funkcjonalnego uzupełniania się klasy). Każda z istniejących klas pełni różnorodne funkcje w społeczeństwie i dopiero wzajemne uzupełnianie się daje zintegrowaną całość funkcjonalną. Z zagadnieniem tym jednak wiąże się ostrość granic klasowych, która może ujawniać się albo w dążeniu do zachowania odrębności klasowych, albo w dążeniu do niwelowania tych granic.

Świadomość odrębności klasowej — zdaniem S. Ossowskiego — przejawia się w specyficznej ideologii klas, która pełni w stosunku do niej funkcję selekcyjną. Ideologia ta zakłada odrębność, która przejawia się najczęściej w specyficznych wzorach zachowania się ludzi, w regułach moralnych i w specyficznej ocenie dobra i zła. Każda klasa społeczna wpaja tę odrębność swoim członkom za pomocą różnych metod wychowawczo-propagandowych, oznak aprobaty i dezaprobaty, a czasem nawet za pomocą zewnętrznego przymusu. W związku z tym każda klasa tworzy wzór swego członka, który jest aktualny tylko w ramach tej klasy. Wzór ten określa dyspozycje wewnętrzne, a czasem nawet wygląd zewnętrzny. Jak pisze J. Szczepański, wygląd zewnętrzny członka grupy jest wzorem fizycznym, który może być określany bądź w sposób pozytywny (np. w co należy się ubierać), bądź też w sposób negatywny (np. jak nie należy się ubierać), a dyspozycje wewnętrzne składają się

²⁸ Ossowski: *O osobliwościach nauk społecznych*, s. 50—60.

²⁹ *Ibid.*, s. 61—62.

na tzw. wzór moralny, czyli zespół odpowiednich cech moralnych, jakie członek klasy powinien posiadać i przejawiać w swoim działaniu.³⁰ W zakres odrębności klasowej wchodzi również zagadnienia związane z kryteriami przyjmowania i usuwania członków, które często mogą opierać się na pochodzeniu, wykształceniu, dochodzie itd.³¹

Odrębność interesów klasowych jako element świadomości klasowej wynika z faktu różnorodnych zadań, które klasa społeczna pragnie realizować, gdyż chce osiągnąć specyficzne dla siebie cele. Należy tu wskazać na fakt, że istnienie odrębnych interesów klasowych decyduje o sensie istnienia danej klasy, zarówno w oczach własnych członków, jak i innych klas. Poza tym, przez istnienie interesu klasa społeczna może zaspokoić potrzeby swoje i swoich członków. Każda klasa społeczna musi jednak pamiętać, aby nie rezerwować wyłącznie dla siebie realizacji swoich interesów. Również efekt realizowanych interesów organizacji klasowej nie może stanowić dobra wyłącznie danej klasy. Niemniej jednak Ossowski świadom jest tego, że często rozdziela się interesy klasy od interesów organizacji klasowej i jej członków.

Ostatni element świadomości to solidarność, która sprowadza się do identyfikacji osobistych interesów z interesami wszystkich członków. To z kolei wytwarza poczucie wspólności i gwarantuje integrację klasy społecznej. Nad zagadnieniem solidarności klasowej czuwa organizacja klasowa i dlatego też bardzo często solidarność klasy utożsamiana jest z solidarnością organizacyjną.

UWAGI KOŃCOWE

Omawiając teorię świadomości społecznej S. Ossowskiego, zwrócono uwagę na te jej elementy, które są dowodem, że odgrywa ona (świadomość) ważną rolę w powstawaniu i funkcjonowaniu różnych form życia zbiorowego i jednostkowego. Z tego też względu świadomość społeczna powinna być głównym przedmiotem ciągłych badań prowadzonych na gruncie nauk społecznych.

„Zjawiska, procesy i rzeczy, którymi zajmują się nauki społeczne — pisze S. Ossowski — stanowią przedmiot tych nauk wyłącznie jako korelaty świadomości społecznej. Zmiany w wielkościach, rozmieszczeniu i kształtach osiedli ludzkich nie stanowią przedmiotu nauk społecznych, dopóki traktuje się je w taki sam sposób jak powstawanie wydm nadmorskich albo skał wulkanicznych, tzn. dopóki nie wchodzi w grę ich funkcjonalny związek ze zjawiskami świadomości. Banknot może

³⁰ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 260 i n.

³¹ Ossowski: *Z zagadnień psychologii społecznej*, s. 142 i n.

wejść w zakres problematyki socjologicznej dopiero wtedy, gdy się nim interesujemy ze względu na interpretację umieszczonych na nim napisów.”³²

Z przeglądu myśli Stanisława Ossowskiego na temat świadomości społecznej wyraźnie poza tym wynika, że jego teoria, w przeciwieństwie do innych, odznacza się wszechstronnością analizy zjawisk wchodzących w skład świadomości społecznej. Dzięki temu, że jest to swoista synteza świadomościowych podstaw społeczeństwa, z powodzeniem nadaje się do praktycznego zastosowania. Ta syntetyczność pozwala widzieć teorię Ossowskiego w ścisłym związku z marksistowskim punktem widzenia na społeczeństwo, czemu dawał liczne dowody w swych rozważaniach. Potwierdzeniem tego niech będzie następująca wypowiedź S. Ossowskiego:

„Istotna oryginalność twórców marksizmu i przełomowa rola teorii Marksa polega na ścisłym wyprowadzaniu dalekosiężnych konsekwencji z przyjętych idei, na rozbudowie pomysłów o różnej genezie w jednolity system, na powiązaniu teoretycznych koncepcji z programem działania, z analizą wydarzeń historycznych i z wizją przyszłości, i na dokonaniu wielkiej syntezy różnych nurtów myśli teoretycznej i poglądów ideologicznych. Pod tym względem dzieła Marksa stamowiają jak gdyby olbrzymią soczewką, w której skupiają się promienie biegnące z różnych stron, soczewką uczuloną zarówno na spuściznę przeszłych pokoleń, jak i na twórczość nauki współczesnej.”³³

РЕЗЮМЕ

Цель статьи состояла в реконструкции взглядов на вопросы общественного сознания выдающегося польского социолога Станислава Оссовского. Эта реконструкция представляет определенную трудность, так как высказывания Оссовского на эту тему не были однозначными.

В статье рассматриваются следующие вопросы теории общественного сознания: а) общие предпосылки теории общественного сознания, б) факторы, вызывающие возникновение общественного сознания, в) значение общественного сознания в функционировании общества, г) его роль в конформизации человеческого поведения. Кроме того, проанализировано классовое сознание как специфический тип общественного сознания.

Как во вступлении, так и в заключении, автор классифицирует теорию общественного сознания С. Оссовского на фоне некоторых других теорий, более распространенных в общественных науках, и сравнивает эту теорию с марксистской концепцией общества.

³² S. Ossowski: *Zoologia społeczna i zróżnicowanie kulturowe* [w:] *Dziela*, t. IV, Warszawa 1967, s. 343.

³³ S. Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, s. 144.

SUMMARY

The aim of the article is to reconstruct the views concerning the problems of social consciousness of this outstanding Polish Sociologist. Such a reconstruction is difficult because S. Ossowski did not express his opinions univocally.

Treating Ossowski's reflections as a theory of social consciousness, the author of the article deals with such detailed problems as: a) general assumptions of the theory of social consciousness, b) factors causing the rise of social consciousness, c) the importance of social consciousness in functioning of a society, d) its role in creating the conformity of human behaviour, e) analysis of a class consciousness as a specific type of social consciousness.

Introduction, as well as the conclusion, sets the classification of Ossowski's theory of social consciousness against the background of other theories, more prevalent in the field of social sciences, and brings it into a relation with a Marxist conception of society.